

Beke Albert

A Mikszáth-kép változásai

Minden író addig él, amíg vitatkoznak róla. A szentté avatás, a bebalzsamozás és mumifikálás, vagyis a klasszikusokat övező és kötelező libegő tiszteletadás: maga az örök halál. És demokrácia sincs ott, ahol a legnagyobbakról is ne lehetne a legellentétebb nézeteket hangoztatni. Mikszáthot azonban nem kell ettől félteni, hiszen eleget vitatkoztak róla már eddig is, és bizonyára disputálni fognak róla a jövőben is.

Hiszen ha csak az 1945 utáni róla kialakult felfogásokat nézzük: 1952-ben *Király István* harcos, meg nem alkuvó kritikai realistának mutatta be¹, s *Barta János* pedig 1961-ben² romantikus realistának láttatta, akinek azonban az írói szemléletében még több a romantika, mint a realizmus. *Király István* könyve természetesen büzlük a korától, és ma már *senkinek* eszébe sem jut, hogy a harcos, kritikai realista Mikszáthot komolyan vegye. Hiszen mai szemléletünk alapján a realizmus elé biggyesztet, ámde az elmúlt évtizedekben kötelezően használt "kritikai" jelzőnek sem látjuk értelmét, mert esztétikai terminus technikusként elegendőnek tartjuk magát a "realizmus"-t is. Legfeljebb az *Arany-*

Gyulai-féle népnemzeti iskolával kapcsolatban beszélünk még *eszményítő* realizmusról, és Mikszáthról szólva *romantikus* realizmusról. Ámde kritikai, vagy éppen séggel *szocialista* realizmusról ma már senki nem beszél. Ez utóbbinak egyébként soha nem is tudtuk az értelmét ...

Mikszáth értékelése azonban nemcsak a "létező szocializmus" korában ment át lényeges változáson, hanem már a háború előtt is. *Barta János* Mikszáth-tanulmányát bírálva *Rejtő István* mutatott rá arra³, hogy 1910-ben, a *Budapesti Szemlé*ben *Négyesy László* még úgy jellemezte Mikszáthot, mint aki "egy félig kiábrándult idealista"⁴, és "világ-nézete nem rendszeres tanulmányok"-ból szűrődött le⁵, hanem "önműveltségi" eredőkre vezethető vissza, s ezért a világnézete "nem kedvezett annak, hogy az em-beriség és a kor nagy problémáival foglalkozzék."⁶ *Rejtő István* szerint "Ez a gondolatsor már az *Új Zrinyiász*, a *Különös házasság*, illetőleg a *Nosztalgia* szerzője ellen irányul és esztétikai-etikai formába önti a konzervatív körök kritikai fenntartásait."⁷

Kétségtől igaz, hogy a konzervatív kritika Mikszáthot meglehetősen sok fenn-

tartással fogadta. Igen jellemző például, hogy Gyulai Pál, a dualizmus korának legnagyobb kritikusa, akinek pedig Mikszáth a szeme előtt bontakozott ki és vált már életében klasszikussá, jóformán szóra sem méltatta. Illetve egyetlenegy művéről, egy valóban kevésbé jelentősről, a *Galamb a kalitkában*-ról írt, s ezt alkalmasnak találta arra, hogy Mikszáthon amúgy általánosságban elverje a port. A nagy palóc legjelentősebb regényeit szóra sem méltatta, s évtizedeken át úgy viselkedett, mintha Mikszáth nem is létezne. Miközben – e ez a legmeglepőbb! – a legmelegebb szavakkal méltatta *Pálfy Albert* regényeit. Mikszáthról viszont ezt írta: "Úgy látszik, Mikszáthnak inkább sikerülnek a humoros életképek, könnyeden oda vetett vázlatok, adomás elbeszélések, mint a bonyolultabb beszélek vagy épen regények. Mihelyt mélyebb lélektani föladatot tűz maga elébe vagy társadalmi viszonyainkat akarja rajzolni, győzi ugyan szóval, amennyiben íveken át elméskedik, de nincs elég tájékozottsága a viszonyok fölfogásában, sem elég képzelme, hogy érdekes cselekményt tudjon alkotni."⁸ S mindez Gyulai 1893-ban írta, amikor Mikszáth mögött már egész sor nagy és jelentős regény állt.

Mikszáthot Gyulai *léhának* és "komolyság nélküli"-nek⁹ tartotta, s figyelmen kívül hagyta. Külön tanulmányban lehetne boncolni Gyulai ítéletének az okait, ámde magát a tényt semmiféle oknyomozás nem változtatná meg. S Gyulai nem állt egyedül a véleményével, hiszen 1928-ban, amikor a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi közülsen emlékezett meg Mikszáthról, akkor *Herczeg Ferenc*, aki az Akadémiának igazgatósági és tiszteleti tagja volt, emlékbeszédében a következőket mondta: "Fatalizmusa időközönként patópálóssá lesz.

Midőn fölrkezett dicsőségének csúcsára, éppen csak annyit írt, amennyit a felesége, a kiadói és a jó barátok ravaszul ki tudtak belőle csikarni. ... Igaz ugyan, hogy Mikszáth a pesszimista szemével nézte az ország jövőjét, de ő és vacsorázó elvbarátai sokkal bölcsőbb emberek, semhogy a Holnap kedvéért megrontsák maguknak a Má-t, mikor a Mával együtt jár a fatálás sült, a tarokk és az Upmann szivar."¹⁰

A Herczeg Ferenc által megrajzolt Mikszáth-képet azonban nem mindenki tartotta hitelesnek. *Zsigmond Ferenc* például, a két háború közötti korszak egyik legtekintélyesebb irodalomtörténésze, 1927-ben hosszabb tanulmányban tett kísérletet egy igazabb Mikszáth-kép megrajzolására. Abból indult ki, hogy a "lelki alap a politikus és író Mikszáthban teljesen azonos"¹¹ és ennek a nagy írónak a művészetét a romantika és a realizmus örökös súrlódásaiból s folytonos kiegyezéseiből magyarázta. Zsigmond Ferenc ugyan szó-szerint nem mondja ki, de Mikszáth cinizmusát – amelyről később *Karácsony Sándor* egész könyvet írt! – elemezve tulajdonképpen arra utal, hogy a trianoni bukáshoz ez a fajta cinizmus is hozzájárult.

A Mikszáth-kép következő nagy változása *Schöpplin Aladár*hoz a Nyugat vezető kritikusához fűződik, aki először 1910-ben egy hosszabb tanulmányban foglalkozott a nagy palóc művészetével¹², majd 1941-ben pedig egy egész könyvet szentelt ugyanennek a témának. Schöpplin nézete szerint Mikszáthot csak úgy érthetjük meg igazán, ha mindenekelőtt a kiegyezés korának emberét és művészetét látjuk benne, és ha annak a kornak a társadalmi és politikai légkörébe ágyazva szemléljük: "Nem volt a maga életében a különvélemény embere, egy síkon állott kora életformáival. Vádolták is, hogy bírálja az egykorú állapotokat,

de hasznukat is veszi. Ez legfőképpen arra vonatkozott, hogy ő is csak kormánypárti képviselő volt, akinek a kormány adott mandátumot a fogarasi románok közt és hogy híve volt annak a kormánynak, amely az oly élesen bírált állapotokért felelős. Ez így is van, nem lehet tagadni. Nem volt a konzekvenciák radikális levonásának az embere. De ki volt az ebben a korban? A kor a viszonyokkal való megalkuvás, a *savoir vivre* kora volt, a hatvanhetes nagy kompromisszum a kisebb-nagyobb kompromisszumok egész rendszerét szülte az élet egész vonalán. ... Mikszáth esetében, mint sok más jó magyaréban nagy szerepet játszottak a személyi szempontok is, a *Tisza Kálmán* és később *Tisza István* iránti szeretet és a bizalom abban, hogy ez a két kiváló ember csak jót akar és az a meggyőződés, hogy mások még így sem tudnák a dolgokat intézni. Hozzájárultak a Mikszáthnál fontos szerepet játszó kényelmi szempontok is, a kedvére való jó társaság, mely a kormánypárti képviselők javából köréje gyűlt. De nem volt bólogató »mameluk«, ha valami nem tetszett neki, megmondta a véleményét s írásain kívül Herczeg Ferenc emlékezései is tanúskodnak róla, hogyha jónak látta, ugyancsak odamondogatott a kormánynak is. Nem volt »frondeur« – ezt a szót sokszor használta karcolataiban – de a párfegyelmén belül megőrizte függetlenségét. Nem volt kemény, hajlíthatatlan ember ... Sokkal szkeptikusabb volt, semhogy dogmákban tudjon hinni, sokkal idegenebb volt tőle minden elmélet, semhogy fanatikus tudjon lenni elméleti programoknak, akár a politikában, akár más téren. Lényének alapvonása bizonyos józan gyakorlatiasság, amely azonban sohasem lett száraz és szintelen.¹³

Schöpfung véleményével mereven ellentétben áll Király István felfogása, amely

szerint Mikszáth világnézetét alapvetően a reformkor eszményei és a 48-49-es küzdelmek határozták meg, s ezért utasította el, legalábbis Király szerint, oly határozottan a kiegyezés korát. Király István tehát az ötvenes évek, pontosabban a Rákosi-korszak kommunista irodalompolitikai kívánalmának, sőt utasításának megfelelően Mikszáthból egy olyan harcos kritikai realista író faragott, aki a valóságban soha nem létezett. Ámde ez a hamisítás Királynak kifizetőnek bizonyult, hiszen a könyvére Kossuth-díjat kapott. De mivel átfogó Mikszáth monográfia azóta sem született, hanem csak részlettanulmányok láttak napvilágot, ezért sokan még ma is Király könyvéhez fordulnak. Pedig *Barta János* alapos és meggyőző bírálatban mutatta ki Király koncepciójának a tarthatatlanságát, és az akadémiai irodalomtörténetben, az úgynevezett "spenót"-ban Kovács Kálmán is lényegében a Barta által kidolgozott úton halad.

Mi a lényege a Király-féle koncepciónak? Ő Mikszáth írói fejlődését nagyjából a következő öt korszakra osztja:

1. Az író 1878 előtti korszakát, amely lényegében a pesti nyomor éveiből állt, *iránykeresésnek* nevezi, és úgy látja, hogy Mikszáth ekkor még nem találta meg a saját hangját, hanem csak Jókait utánozta, és ezért nem volt sikere sem.

2. Önálló írói hangját Mikszáth 1878 után, de főként a nyolcvanas évek elején találta meg, és azokon a művein, amelyeket ezekben az években írt, bizonyos naiv embericesség húzódik végig. Írói anyagát gyermekkorából és fiatalkori éveinek benyomásaiból merítette, s kiegészítette ezeket a szegedi élményeivel. Ekkori írásait bizonyos idilli romantika jellemzi, ámde úgy – s Király ebben nagy haladást lát! –, hogy közben leszámol a magyar romantika hősiességével és

patetikusságával. Király megítélése szerint Mikszáth ekkori írásait, főleg a *Tót atyafiak* és a *Jó palócok* elbeszéléseit, derű és optimizmus lengi át, és ez nem tűnik el a későbbi írásaiból sem. Tehát ez jellemzi *A lohinai fű-t* (1886), a *Beszélő köntös-t* (1889), *Az eladó birtok-ot*, a *Két koldus diák-ot* és a *Szent Péter esernyőjé-t*. De ezt a romantikus, idillikus szemléletet Király István felfedezni véli még az olyan késői, 1906-ban keletkezett műben is, mint *A vén gazember*. Ez tehát azt jelenti, hogy a realista és romantikus ábrázolás kettőssége Mikszáthnak szinte majdnem az egész életművén végig vonul.

3. Mikszáth író fejlődésének harmadik korszakát Király István úgy nevezi, hogy *"útban a realizmus felé."* Ennek a folyamatnak az elindulását a nyolcvanas évek elejétől származtatja, s a döntő pontot 1887-ben jelöli meg, vagyis abban az évben, amikor Mikszáth képviselő lett. Ezzel egyidejűleg egy új műfajt teremtett meg: a karcolatot. Országgyűlési karcolatai újdonságot jelentettek a magyar próza fejlődésében, mert egyszerre jellemezte őket a felszínes kedélyesség és a maró szatíra. (*A pénzügyminiszter reggelije*)

Király István nézete szerint Mikszáth számára döntő lökést jelentett a parlamentbe való bekerülése, amely ránézve meglehetősen kiábrándító hatással járt, hiszen ekkor döbbent rá a hatalmon lévő osztályok szellemi sivárságára. Király úgy látja, hogy Mikszáth ebben a korszakában azonban már túlnőtt a karcolatnak, ennek a miniatűr műfajnak a keretein, és szélesebb keretek után keresgélt. A Katángthy-ciklus tulajdonképpen csak közbeeső állomás volt számára, de alkalmasnak bizonyult arra, hogy bemutassa benne a léha, élősdí dzsentri képviselő típusát.

4. Mikszáth művészi kibontakozásának következő szakaszát Király *a realizmus meghódításának* nevezi, s ebbe sorolja a kisregényeket és néhány nagyobb kompozíciót. A *Beszterce ostromá-ban* (1895) a magyar úri Don Quijote ábrázolását látja, aki őszintén éli ugyan át a maga illúzióját, ámde meghibbanva. Király szerint ennek a regénynek – amelybe a valóság csak két szerelmes alakján át tör be – az a komoly mondanivalója, hogy Magyarországon még a XIX. század második felében is nagyon sok feudális maradvány van. Király úgy találja, hogy ugyanez a téma jelentkezik, csak éppen más környezetben, a *Gavallérok-ban* is: vagyis az illúzió és a valóság különbsége. Csakhogy az illúzió itt már merő hazugság, hiszen maguk a szereplők is tudják, hogy az urizálásuk pusztán öncsalás. A rangos és fényűző esküvő megjátszása Mikszáth szemében szimbolikus jelentőségű: a dzsentrik önámításának a jelképe.

Király István értelmezésében *Az új Zrinyiász* a nyomasztó, kicsinyes kor ürességét tükrözteti: Zrinyi ugyanis a maga eszmei hősiességét is magával hozza, ámde a XIX. század ennek a hősi eszmeiségnek sem talajt nem tud adni, sem új célokat nem tud eléje tűzni, tehát éppen ezért elzúllik. A regény végül is tragikomikus benyomást kelt bennünk, mert a hősiesség lealacsonyításának válunk szemtanúivá.

5. Király koncepciója szerint Mikszáthban a *nagy realista* a kilencszázas években bontakozik ki, s olyan művek bizonyítják ezt, mint a *Különös házasság* 1900-ból, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* 1908-ból, s végül *A fekete város* 1910-ből. Ezekben a regényekben két közös alap van: az egyik, hogy mindegyik valamilyen reális magból indul ki, a másik pedig, hogy a cselekménybonyolításuk is egyforma. Tudniillik

az író az alapötletből egy olyan bonyodalmat bontakoztat ki, amely családi jellegű ugyan, de mégis társadalmi erőket mozgat meg.

Király Istvánnak ez a vázlatosan bemutatott koncepciója tökéletesen kiszolgálta a Rákosi-korszak művészetpolitikáját, amelynek középpontjában a realizmus, illetve a kritikai, sőt a szocialista realizmus állt. Ezért erőszakolta Lukács György a közvéleményre az "örök realizmus" hangoztatását, s ezért kellett még Jókaiiban is a realista elemeket hajhászni, hogy belőle is egy afféle majdnem realista íróat lehessen faragni. Holott a realizmus éppolyan stílusirányzat, mint a barokk vagy a romantika: nem kevesebb és nem több azoknál, nem értéktelenebb és nem értékesebb, mint más korok művészeti stílusa. Ha örök realizmusról beszélünk, s realistának tartjuk már Homerost is, akkor a szónak egyszerűen nincs értelme. Mert realista elemeket ugyan már Danteban is találhatunk, de azért az *Isteni színjáték*-ot mégsem minősíthetjük realista műnek.

A realizmusnak ugyanis, mint egy jellegzetes *korstílusnak*, megvannak a maga sajátos stílusjegyei és alkotói módszerei. Ebből a szempontból tehát, ha Mikszáth realizmusáról beszélünk, igen fontos annak a szemügyre vétele, hogy – és ezt Barta János hangoztatta először! – milyen volt élményi anyagának a jellege és forrása. Ezt a szempontot Király István fel sem vetette, és pedig nyilván azért nem, mert akkor olyan eredményre jutott volna, amely eleve megkérdőjelezi Mikszáth állítólagos kritikai realizmusát.

Az esztétikában meg szoktunk különböztetni elsődrendű és másodrendű élményforrást. Az elsőn azt értjük, amit *Móricz Zsigmond* úgy fejezett ki, hogy "gyalogolni jó" – vagyis azt az élményi anyagot jelzi ez,

amelyet az író az életből a maga közvetlen tapasztalatában él át. A másodrendű élményforrás pedig olyan élményt jelöl, amely már valamilyen irodalmi szűrőn ment át. Mikszáthnál ez az utóbbi a gyakoribb, de természetesen igen nagy mennyiségben van közvetlen élményi anyagi is. Tudjuk, hogy igen jó megfigyelő volt: *Feszty Árpádné* például szinte külön rajongással ír¹⁴. Mikszáth szeméről, mintegy azt igazolva és bizonyítva, hogy a nagy palóc mi mindent meglátott. Mikszáth közvetlen élményeinek legfőbb forrása saját gyerekkora volt, amelyben aztán új forrást jelentett még Szeged. De később ez a kép is módosul, hiszen a *Tisztelt Ház*-ban, a *Club és folyosó*-ban szinte mindenki hordta neki az anyagot – amely azonban már másodrendű élményforrás volt, és nem mutatta olyan közvetlenül a valóságot, mint az ifjúkor vagy Szeged.

S itt kell szóba hoznunk Mikszáth anekdotizmusát is, amellyel kapcsolatban alapvető kérdésként merül fel: vajon előmozdította-e a magyar regény realista szemléletét? S a következő kérdés: vajon igaz-e az, amit több irodalomtörténész hangoztat¹⁵, hogy Mikszáth nagyjában az anekdotára támaszkodott?

Az anekdota kétélű fegyver: egyrészt van benne egy jó adag valóságfeltáró erő (népi látásmód, tipikus tartalom, sűrítés, olykor nemesi önbírálat is), másrészt viszont az anekdota könnyen válik pusztá felszínes szórakoztatássá. Ebben az esetben aprólkossá töredezik és mindenképpen a nagy kompozíció hiányát bizonyítja. De hozzátéhetjük a mondottakhoz azt is, hogy az anekdota sokszor kitérés a valóság elől. Feszty Árpádné írja az említett könyvében, hogy a Jókai villában elköltött vacsorákon és tarokk partikon "sok komoly dologról lett

a szó, de mindennek Mikszáth anekdota lett a vége". Tipikusan ilyen eset volt az is, amikor Mikszáthot a választói felelősségre vonták, hogy miért nem számol be nekik arról, mit intézett az érdeklükben a parlamentben, és ekkor így vágta ki magát a fogarasiak előtt: "Ugyan hol hallották, hogy a patak visszajárjon a forráshoz?"

Az anekdota legtöbbször kicsinyít, illúziót rombol, babért tép, és a szobrot lehúzza a sárba. Gondoljunk például arra, ahogyan Mátyás király megjelenik Mikszáth műveiben. S ráadásul ismerünk vándor anekdotákat is: ez azt jelenti, hogy Mikszáth képzeletébe ilyenkor idegen anyag ömlik bele, s ezzel teljesen, vagy majdnem teljesen a másodrendű forrás örvényébe kerül. Mikszáth ugyan tagadta, hogy vándor anekdotákat használt volna fel, de a kutatók igenis kimutatták¹⁶ ezeknek a meglétét is.

Az mindenképpen tény, hogy Mikszáth szűkebb élményanyagból dolgozott, mint a külföldi nagy realisták. Miután képviselő lett, attól fogva legfőbb élményforrása a T. Ház, a klub, a folyosó, a szerkesztőségek és általában képviselőtársainak a pletykái. Ilyen forrásból készült a *Beszterce ostroma*, a *Különös házasság*, a *Nosztly fiú* és megszámlálhatatlan sok elbeszélése.

S itt vetődik fel az a kérdés is, hogy kinek a tanítványa volt Mikszáth? Milyen irodalmi talajból vette az ösztönzéseket? A *Saját ábrázatomról* című művében azt írja, hogy legkedvesebb könyvei *Macaulay*, *Carlyle* és *Dosztojevszkij* (főként a *Bűn és bűnhődés*) művei váltok, no és mindenké előtt a magyar paraszt. Ez utóbbit azért kell nyomatékosan számon tartanunk, mert Mikszáth műveiben valóban mindig erősen ott van a naiv szemlélet. Tudjuk, hogy készülő műveit előbb ő is mindig élőszóval

szerette elmondani, mint ahogy a falujabeli parasztok mesélgették a történeteiket. Ismeretes, hogy a naiv szemléletben van valami báj, csöndes gyönyörködés egyszerű szépségekben, de ugyanakkor mindig van benne bizonyos primitívség is. S ez a naiv szemlélet mélyen be van gyökerezve Mikszáth látásába is. Nem véletlen, hogy műveiben nagy szerepe van például a babonának!

Mikszáth a saját külföldi kortárs irodalomból alig-alig ismert valamit. *Tolsztojról* csak éppen hogy tudomást szerzett, s *Dosztojevszkij*től is csak a *Bűn és bűnhődés*-t olvasta, noha ennek a szerzője már 1881-ben meg is halt. Mikszáth korában nálunk *Turgenyev* imádat volt, s Gyulai realizmusról alkotott felfogása is Dickens és Thackeray alapult. *Zolát* és *Balzacot* az akkori magyar olvasók nem ismerték, lera-gadtak Dickensnél, aki pedig a század végén már túlhaladott realizmust jelentett. Mikszáth realizmusa tehát egyáltalán nem járt egy szinten az akkori nagy nyugati és orosz realistákkal, s ez már önmagában is alapos kételyt ébreszthet bennünk az ő állítólagos nagy realizmusa iránt. Persze hallani véljük a szokott mentegetőzését: "De hát így is jó!"

S milyen volt Mikszáth írói szemlélete?

Nem egyszerű és nem egyoldalú, hanem inkább egy komplex folyamatnak kell látnunk, amelyben benne van a meleg életszerűség, a naiv életszemlélet és egy bizonyos naiv érzékletesség, valamiféle szenzualitás. Ezek együttvéve adnak műveiben bizonyos játékszerűséget: sokszor a parányit játékszerűen felnagyítja - gondoljunk a *Különös házasság*-ban a kis hajó motívumra, amely egyszerre naiv és játékos, s ráadásul újszerű is, mert szerelmi postaként szerepel. Aztán arra is van nála példa, még hozzá elég sok, amikor az eseményeket egy külső naiv

szemlélőn keresztül nézi. Emlékezhetünk itt arra, hogy a *Különös házasság*-ban Buttler és Piroska távozását teljesen Tóth uram szemével látja és az ő tónusában beszéli el. *Ambrus Zoltán a Szent Péter esernyőjéről* írt bírálatában éppen ezt vetette Mikszáth szemére, mégpedig azért, mert szerintem ezt a századvégi modern olvasó már semmiképpen nem tudja elfogadni.

Idővel aztán Mikszáth a naiv szemléletnek hátat fordított, ámde anélkül, hogy teljesen szakítani tudott volna vele. Egyéniségének másik alapeleme ugyanis a babonák, hiedelmek és a kísértetek gyakori emlegetéséből táplálkozott, mégpedig azért, mert – erről ő maga vallott! – a gyermekkorában hallott mesékben is állandóan ezekről volt szó. S ezek köszönnek vissza a művei egyik-másikában is: gondoljunk a *Kisérteket Lublón-ra* vagy *A fekete fogat-ra*. Persze ugyanakkor Mikszáth modern ember is, aki éppen ezért azonnal fel is lebbenti a leplet, és átváltozik racionális, szkeptikus lényévé és megmagyarázza a babonát. Mert Mikszáthban nemcsak babonák és kísértetek iránti fogékonyság van, hanem egy nagyfokú racionalizmus és kiábrándult csúfondáros illúzió rombolás is. Észre kell vennünk benne egy bizonyos relativizmust is: a minden mindegynek a kifejezése ez, amelyet – mint már fentebb idéztünk – ő maga úgy fogalmazott meg, hogy "Dehát így is jó!"

Alapjában véve kiábrándult ember, akinek meggyőződése, hogy "A világ sokat változott, bár a karakterek bizonyos körülmények között mindig ugyanazok voltak."

Ezekből az ellentétes tényezőkből olvad össze az a bizonyos mikszáthi humor, amelynek a lényege egyfajta közönyös kedélyesség. Ez azért speciális humor, mert hiszen a humor általában ellentétet old fel, míg nála viszont ennek a fő összetevője

a derű és a mosoly. *Reviczkynél* a humor lényege a szájalom és a puha érzelmesség, Mikszáthnál pedig a kívülálló flegma fölényessége. Egyet kell értenünk *Fabri Annával*, aki úgy látja, hogy "... élete utolsó éveiben kevés dolog tűnt föl becsesnek előtte. Azok az erkölcsi kategóriák, amelyekhez mindvégig tartotta magát – mint például hűség, becsületesség, önértzet – részben relativizálódtak a szemében, részben pedig nem bírtak különösebb értékkel, inkább az élet méltó éléséhez szükséges *conditio sine qua nont* jelentették számára. A politika egyre kevésbé vonzotta. Igazi és sóvárgott értékke a szemében az *ifjúság* lett. Mert mindezt összefoglalta magában, amit oly nagyon hiányolnia kellett. Lelki tisztaság, nemes illúziók és eszmények, az érzelmek üdesége és az őszinteség, testi egészség – mind-mind olyan jellemzői az ő szemében az ifjúságnak, amelyek sorra kikopnak az ember életéből, helyükre lép ugyan a tapasztalás, a bölcsesség, de velük együtt jön a rezignáció és fáradtság is s a veszteségek egyre növekvő és egyre nyomasztóbb tudata.

A szeretet, amellyel az ifjúságra, ifjú hőseire tekint, talán nem is mindig az utána következő nemzedéknek szól, hanem a múltnak. Annak a régi, pesti és balassagyarmati fiatalembernek, aki fényes jövőről, meg nem alkuvásról, sikerekről ábrándozott. ... Nemcsak az ifjúság érzéki varázsa bájolta el, meglátta azt minden másban is. A természet is az érzékeire hatott elsősorban. Színekre, hangokra, illatokra egyaránt érzékeny, de mintha soha nem hagyná magát elragadtatni általuk, mintha nem ismerné a bódulatokat, csak a kellemesség szintjéig engedi magára hatni mindazt, ami gyönyörködteti, ami örömet okoz neki. Mindent az értelem átható erejé-

vel akar ellenőrizni és fegyelemmel kiegyensúlyozni.¹⁷

Mikszáthnál soha nem tudjuk eldönteni – ellentétben Arannyal! –, hogy mennyire fáj neki a valóság: lehet, hogy a pesti nyomorgó évek és a szegedi tartózkodás éppen ennek a humornak a kialakulását takarják el, hiszen akkor még komolyabban vette a dolgokat és egyáltalán nem jellemezte sem a flegmatikusság, sem a fölényesség.

Persze ennek a mikszáthi szemléletnek megvannak a maga igen erős korlátai is. Mert mi az ami ebbe a szemléletbe befér? Mindenekelőtt a szatírának egy bizonyos foka. De ez nem az a juvenalisi maró, tragikus szatíra, mint amilyenek Király István látja – s ez az ő egyik nagy tévedése! –, hanem mindig egy enyhítő és tompító szatíra. Mikszáth életszeretéből következik, hogy nem tudja ostorozni a kis dolgokat, és pedig azért nem, mert nem hisz a nagy dolgokban sem. Igaza van Fábri Annának: "A szélsőségeket – szép és rút, gonosz és jó – sem esztétikai, sem erkölcsi vonatkozásban nem vette figyelembe. Talán létezésükben sem nagyon hitt. A szépség mulandónak látszott a szemében, akkor is, ha legvirágzóbb pompájában állt előtte, a rút pedig mindig viselt magán valami megszépítő vonást, a gonoszság, akárcsak a jóság, nézőpont, szemlélet kérdése volt számára."¹⁸ Szereti a különcöket, mindenfajta élőben gyönyörködik és kedvtelve ábrázolja őket. Nincsenek gyűlölettel ábrázolt emberalakjai (Noszty Ferit sem gyűlöli igazán!), mert a nagy szenvedélyeket nem ismeri sem a szeretetben, sem a gyűlöletben. (Karakterológiai is piknikus volt, akitől mindenféle nagy szenvedély távol állt.)

Igaz, csipkelődni viszont tudott – de mégis csak belülről szatirizált. Képviselő társai közül sem azok sértődtek meg rá,

akikről karcolatokat írt, hanem akiket figyelemre sem méltatott. Szemléletével eleve nem fért össze a tragikus és az emberi lélek mélyebb ábrázolása. Jellemző, hogy a kortársi igényesebb kritika szemére is vetett bizonyos felületességet. *Péterfy Jenő* a *Beszélő köntös* kapcsán nehezményezte ezt¹⁹, s Gyulai Pál hasonló véleményét pedig már korábban idéztük.

Bizonyos komolyodás azonban ezen a téren is kimutatható az idősebb kori műveiben, ámde anélkül, hogy ugyanekkor a felszínes, zsánerszerű vonások is benne ne ragadtak volna. Hiszen Buttler lelkébe például egyáltalán nem látunk bele, mert a lélekábrázolás helyett Mikszáth ebben az esetben is a naiv szemlélet kiegészítő eszközhöz nyúl. A Király Istvántól sokat emlegetett "nagy szenvedélyek" sem fértek bele Mikszáth írói egyéniségébe, hiszen Buttlernek például minden oka meg lett volna arra, hogy gyűlölje Pyrker érseket, ámde ennek nyoma nincs benne. Mikszáthtól a valóságot soha nem a lélekrajzon keresztül látjuk, hanem mindig az élményszerűségein, vagyis a konkrét benyomásokon tapasztaljuk.

És fel kell vetnünk azt a nem henyé kérdést is: mennyi eszmeiséget bír el Mikszáth életanyaga? Jókaival összevetve azt tapasztaljuk, hogy a nagy mesemondó csak részben dolgozott hasonló életanyaggal, mert hiszen ő – bármennyire is meglepő ez nála, az ízig-vérig romantikus írónál – mélyebbre hatolt az emberismeretben, mélyebb szenvedélyeket ábrázolt, mint fiatalabb kortársa és csodálója, s a valóságot is mindig stilizálta. Mikszáth világa messzebbre esett az eszmeiségtől, mint a Jókaié, és Király István jóval mélyebb és több eszmeiséget magyaráz Mikszáth műveibe, mint amennyi azokban ténylegesen bennük van. Király teljesen másneműnek rajzolja Mikszáthnak az

egyéniségét is, mint amilyenek a műveiből kirajzolódik. Király szerint például az *Új Zrínyi* központi mondanivalója abban jelölhető meg, hogy Zrínyi végül is hozzáaljasodik a környezetéhez. Ezzel szemben az igazság az, hogy Zrínyi nem az a fenséges alak, mint amilyenek Király festi, hanem mindjárt fellépésekor egy csomó emberi gyöngét hordoz magában. És az is figyelembe veendő, hogy a két kor összehasonlításakor, vagyis Zrínyi korának és a XIX. századnak az együtt szemlélése alkalmából igen sokszor Zrínyi húzza a rövidebbet, éspedig azért, mert túlságosan gyorsan aljasul le – mintha nem is olyan nagyon fájna neki az eszményekből való alászállás.

Hiányzik a műből a szatírának az az egyoldalúsága, amely kizárólag csak a XIX. századra kellene hogy vonatkozzon: ebben az esetben ugyanis a fenséges, hősi Zrínyi átalakulása az olvasóban felháborodást keltene.

Még sokkal feltűnőbb ez a Király-féle hamisítási tendencia a *Különös házasság* tárgyalásánál. Szerinte ugyanis ez a mű az igazi hazafiság halhatatlan regénye – holott a hazafiság csak egy egészen mellékes vonal benne. S nem állja meg a helyét az sem, amit Király az egyházzal kapcsolatban állít, hiszen a papokat bemutatva Mikszáth nem azt emeli ki, hogy ők valamiféle eszmét és ideológiát képviselnének, hanem úgy festi le őket, mint akik meg akarják tartani a megszerzett hatalmukat. És Buttler sem a felvilágosodásnak az a lovagja, amilyenek Király láttatja, hiszen a cselekmény során nem az derül ki, mintha a pereskedő felek között világnézeti ellentét volna, hanem pusztán csak hatalmi harc folyik közöttük, s ezt Pyrker érsek világosan és egyértelműen meg is fogalmazza. Említés történik ugyan a regényben az ultramontanokról, a jezsuitákról és bigott mágnás asszonyokról, de

csak krónikaszerűen vannak felsorolva, és a cselekménybe nincsenek bedolgozva. Az egyetlen szereplő, aki világnézeti tartalmat hordozhatna, Medve doktor, ámde őt már a cselekmény kezdetekor meggyilkolják, tehát a hatalmi harcra semmiféle befolyása nincs.

A *Különös házasság*-ban semmiféle világnézeti harcról nincs szó, noha a téma ezt az eszmei lehetőséget nagyon is elbírná. A lehetőség tehát megvan a műben, illetve a cselekményben, de Mikszáth nem hozta ki belőle, s éppen ez az a szempont, amit egy-egy regény bírálta során Gyulai is oly sokszor emleget.

Persze a kérdést általánosságban is felvethetjük: vajon kihozta-e Mikszáth a témából azt a lehetőséget, amit ki lehetett volna hozni? Másként feltéve a kérdést: vajon tényleg azt írta-e meg, amit a maga korában látott? Ha röviden akarunk válaszolni, akkor azt kell mondanunk, hogy parlagon hagyta a tehetségét. S ezt a vádat nem Gyulai és Péterfy fogalmazta meg ilyen nyersen és kendőzetlenül, hanem az 1901-es almanach előszavában, az *Anonymus levele* című írásában önmagával szemben Mikszáth is elismerte. Saját írói lelkiismeretével vitázva bevallja, hogy a dolgok könnyebbik végét fogta meg.

Ki kell mondanunk az igazságot: Mikszáth felszínesen ábrázolta kora társadalmát, és igaza van *Babitsnak*: "Mikszáth valóban minden zsenialitása mellett is *példája a megalkuvó írónak* s majdnem minden művéből a magyar nemtörődömségnek, erők parlagon hagyásának egy egészen új formája beszél: »Tudnám én ezt komolyabban is megcsinálni, de nem érdemes!« E megalkuvások, ha tisztán művészi szempontból sajnálandók is, kétségkívül alkalmasak a nagyobb terjedésnek útját egyengetni s nagy erőnek oly nyilvánvaló jeleivel

párosulva, mint Mikszáthnál, a magyar irodalom gazdagságát némileg megsejteni is."²⁰ Babits kulturálatlanságot és egyoldalú parlagi nemzetiséget hány Mikszáth szemére, s megalkuvásának csak a művészi oldalát emeli ki.

Meg kell fogalmaznunk a gyanúkat: Mikszáth a legkomolyabb társadalmi mondánivalóját szándékosan visszatartotta. Herczeg Ferenc azt írta róla, hogy "Valamennyi politikus között Mikszáth látta legsötétebben a magyar sorsot."²¹ S a már említett írásában pedig "magyar fatalistának" nevezte. S hivatkozhatunk Feszty Árpádnéra is, aki szerint a közismert Mikszáth nem volt az igazi Mikszáth.

Felvetődik a kérdés: miért nem írta meg azt, amit látott? Miért??? Erre a súlyos kérdésre nem lehet teljes bizonyossággal felelnünk, de az az érzésünk, hogy amikor Mikszáth írni kezdett, amikor ihletbe jött, akkor éppen attól a kínzó élményétől akart szabadulni, amelyre Herczeg Ferenc és bizonyos mértékig Schöpflin Aladár is utalt. Mikszáth az egyéniségének csak az egyik felével volt író, hiszen kora és ő maga is sokkal több volt, mint ami a műveiben megmutatkozik.

Térjünk vissza ismét a realizmusához. Hogyan állunk Mikszáth műveinek a társadalmi bázisával? A regény és a realizmus európai viszonylatban a polgárság műfaja, ámde Mikszáth nem a polgárságról írt. Őt elsősorban a vidéki kisnemesség, a magyar politikai élet vezető köre, vagyis a nagybirtokos réteg, s legfeljebb a vidéki kispolgárság érdekelte. Világlátását főként az agrár jellegű nemesi szemlélet jellemzi, s innen nagyarázatok életművének romantikus elemei is. (Gondolhatunk itt a naiv, romantikus, babonás elemekre is).

Láttuk, hogy anyaggyűjtése sem a realista írókéra emlékeztet, hiszen többnyire csak anekdotákat szedgetett össze, és azokat is meglehetősen szűk körből. Király István

szerint Mikszáth a világot a dolgozó emberek szemével nézte, ami azonban egyszerűen nem igaz. Elvéve, itt-ott talán kimutatható lenne ez, de általánosságban és alapvető dolgokban egyáltalán nem. Az viszont csakugyan igaz, hogy a társadalmi típusoknak viszonylag nagy skáláját mutatja meg, és itt bizonyos fejlődésről is beszélhetünk. Hiszen gondoljuk meg: a *Nosztaly*-ban és az *Új Zrínyiász*-ban mégiscsak van egy-két alak a maga korából is. Arról azonban szó sem lehet, amit Király állít, hogy a társadalom bírálata valami kegyetlen lett volna, hiszen az a jellegzetes édeskés szirup, amely szinte minden művében jelen van, ezt eleve kilúgozza. (*Sipsiricza!*)

Dolgozatunk elején már jeleztük, hogy a realizmus elé nem látjuk indokoltnak a "kritikai" jelző kitételét. Ámde ha arra gondolunk, hogy 1952-ben, amikor Király könyve megjelent, ez a jelzős szerkezet még nagyon is virulens volt, akkor is azt kell megállapítanunk, hogy Mikszáth életműve nem felel meg azoknak az elvárásoknak, amelyeket a hajdani marxista esztétika, amelynek Király István egyik élharcosa volt, az írókkal szemben támasztott. Mikszáth alapjában véve, s ebben igaza van Barta Jánosnak, *romantikus* realista volt, s a szó igazi értelmében egyáltalán nem tekinthetjük Móricz Zsigmond előkészítőjének, illetve előfutárának.

Ha azonban szűkítjük a realizmus fogalmát, akkor Mikszáthról elismerhetjük azt, hogy mivel alakjai mögött egyre nagyobb arányokban mutatta be a társadalom igazi mozgató erőit, s mivel egyre jobban elhatalmasodott szemléletén a racionalizmus és a kételkedés, mindezekért a realizmusnak azon a fokán láthatjuk, amely közelebb van Jókaihoz, mint Móricz Zsigmondhoz. Kifejlesztett egy olyan technikát, hogy a kicsiben is a társadalom egészét tudta megjeleníteni.

(Ilyen például a *Különös házasság* és a *Nosztalgia*). Saját korát azonban gyakran csak úgy tudja ábrázolni, hogy feltámasztja a múltat. (*Új Zrínyiász, Beszterce ostroma*) Ehhez képest a Nosztalgia már fejlődést jelent, mert a kort, amelyben él, önmagában ábrázolja.

Végül szólnunk kell Mikszáth politikai ingadozásáról is. Műveiből több olyan helyet idézhetnénk, amelyek azt bizonyítanák, hogy lelkében hű maradt 48 eszméihez, de kiábrándult a 48-as pártból, elutasítja a forradalmat és elfogadja a kiegyezést. Egyszóval igazi *realpolitikus*: ahhoz a párthoz csatlakozik, amelytől az ország felemelkedése várható, hiszen ennek a kezében van a hatalom. És döntő módon kell figyelembe venni Tisza Kálmánnak és Istvánnak a Mikszáthra gyakorolt személyes hatását is.

Saját korában sokan úgy gondolták, hogy Mikszáth anyagi javakért alkudott meg. Ezt mi ötven százalékban tagadjuk, de ötven százalékban elfogadjuk. Vagyis nem a jólét kedvéért alkudott meg, de a jólétet elfogadta. A szívében megtartotta 48/49-es ideálját, de a gyakorlatban azt a teret kereste, ahol építeni lehet. Természetesen ő, aki fiatal korában oly sokat nyomorgott, egyáltalán nem vetette meg a kormánypártisággal együtt járó anyagi előnyöket sem. Hiszen őszintén, sőt cinikusan meg is mondta: "Szeretném én látni azt a kormányt, amellyel nem értek egyet." Ami nagyjából azt jelenti, hogy nyomorgott ő már eleget, hát mostmár egy kicsit jól is szeretne élni. S bizonyára úgy gondolta, hogy a kiegyezésnek és Tisza Kálmán politikájának az elfogadásával nem tagadta meg 48-as eszméit sem, hiszen mint Herczeg Ferenc írja "... az egész hatvanhetes politika az időnyerés politikája volt. Többé-kevésbé mind függetlenségiek voltunk, de időt akartunk nyerni, míg a nemzet annyira megerősödik, hogy kezébe

tudja venni a maga sorsát. Ez versenyfutás volt a magyar ember és a felvonuló viharfelhő között. Sajnos, a vihar gyorsabb lovon járt."²²

Nem megalkuvásból hallgatott tehát Mikszáth, hanem bizonyos tehetetlenség érzésből. Apolitikusan süllyedt bele a reménytelenségbe. Hangsúlyozzuk: nem megalkuvás volt ez részéről, hanem belecsúszás a tehetetlenség érzetébe.

Az bizonyos, hogy komoly szakadék van a korai ellenzékiisége és a későbbi kormánypártisága között. Hosszú képviselősége alatt azonban beleundorodik a politikába, s fokozatos illuzióvesztés és kiábrándulás vesz rajta erőt. Ugyanekkor elevenen tartja a kapcsolatot az ellenzéki irodalom képviselőivel, és ezt a kapcsolatot soha nem is szakította meg. Az ellenzéki kávéházakba járt és támogatta az Akadémiát, mint a konzervatizmus jelképét. Ennek ellenére semmiféle népi ellenzékhez nem közeledett, és a századforduló mozgalmait a falusi Magyarország emberének értetlenségével nézte. Tehát ő maga is azokhoz a "kétlelkű" emberekhez tartozott, akikről Ady írta emlékezetes cikkét. Az a Mikszáth-kép tehát, amely ma bennünk él és amelyet hitelesnek tartunk, sokkal közelebb áll a Schöpflin, majd később a Barta János által megrajzolthoz, mint ahhoz, amelyet Király István és az őt követő marxista irodalomtörténészek akartak ránk erőszakolni. Nem szabad Mikszáthból valamiféle harcos, könyörtelen társadalom bírálót faragnunk, hiszen soha nem volt az. E nélkül is csodálatos nagy művészként áll ő előttünk: a magyar elbeszélő művészet olyan nagy alakja, akinek a művei valóban hallhatatlanok. Egyetérthetünk Barta Jánossal, aki úgy látta, hogy Mikszáth "művészete elsősorban az *elbeszélés* művészete; ő elsősorban nem ábrázoló, nem bíráló, nem szatirikus és nem nagy lírikus, hanem őserejű, páratlan technikai szintű elbeszélő."²³

JEGYZETEK

1. Király István: Mikszáth Kálmán. - Bp., 1952. Művelt Nép Kiadó
2. Barta János: Mikszáth-problémák. - Irodalomtörténeti Közlemények, 1961. 3.sz. In: B.J.: Költők és írók, Irodalmi tanulmányok. - Bp., 1966, Akad.K.
3. Rejtő István: Régi problémák új köntösben. (Megjegyzések Barta János "Mikszáth-problémák" című cikkéhez. - Magyar Tudomány, 1962. 4.sz. 249-260. old.
4. Négvesy László: Mikszáth Kálmán. - Budapesti Szemle, 1910. 142. kötet: 224. old.
5. Négvesy i.n. 225. old.
6. Négvesy i.n. 226. old.
7. Rejtő in.n. 250. old.
8. Gyulai Pál: Bírálatok 1861-1903. - Bp., 1911, M.Tud.Akad. 383. old.
9. Gyulai i.n. 387. old.
10. Herczeg Ferenc: Arcképek. Bp., 1930. Singer és Wolfner Irod.Int. R.-T. 161. old. - Herczeg Ferenc Munkái. 38.köt.
11. Zsigmond Ferenc: Mikszáth Kálmán. - Bp., 1927.
12. Schöpflin Aladár: Mikszáth Kálmán. - Nyugat, 1910, I.köt. 489-507. old. In: Sch.A.: Magyar írók. Irodalmi arcképek és tollrajzok. 2.kiad. - Bp., 1919, Nyugat Folyóirat Kiadása. 30-54. old. Ennek a tanulmánynak legújabb kiadása: Sch. A.: Válogatott tanulmányok. Vál. szerk. és bev. tanulmányt írta Komlós Aladár. - Bp., 1967, Szépirodalmi K. 218-242. old.
13. Schöpflin Aladár: Mikszáth Kálmán. - Bp., Franklin-Társulat Kiad., 147-148. old. (Magyar Írók. Szerk. Eckhardt Sándor)
14. Feszty Árpádné: Akik elmentek. - Bp., 1923, Franklin. 51. old.
15. Várdai Béla: Mikszáth Kálmán. - Bp., 1910. Franklin
Gyöngyösy László: Mikszáth Kálmán (1849(!)-1910). - Bp., 1911, Franklin.
Dr. Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán élete és művei. Az Összes Művek bibliográfiájával. - Bp., én. Révai K.
Nacsády József: Mikszáth szegedi éve. - Bp., 1956, Művelt Nép Kiad.
A mi Mikszáthunk. Összeállította, a bev. és a magyarázó jegyzeteket írta: Nacsády József. - Szeged, 1960, Tiszatáj Irodalmi Kiskönyvtár 3.sz.
Szalay Károly: Humor és satíra Mikszáth korában. - Bp., 1977, Magyarvető K. 332-368. old.
16. György Lajos: Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz. - Irodalomtörténeti Közlemények, 1932.
17. Fábri Anna: Mikszáth Kálmán alkotásai és vallomásai tükrében. - Bp., 1983, Szépirodalmi K. 181-182. old. "Arcok és vallomások" sorozat.
18. Fábri Anna i.m. 182. old.
19. Péterfy Jenő Magyar irodalmi bírálati. - Bp., 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 55-58. old. (Magyar Irodalmi Ritkaságok, XLI. szám. Szerk.: Vajthó László)
20. Babits Mihály: Magyar irodalom. In: Irodalmi problémák. - Bp., 1917, Nyugat Folyóirat Kiadása. 82. old.
21. Herczeg Ferenc i.n. 161. old.
22. Herczeg Ferenc i.n. 161. old.
23. Barta János: Költők és írók. 230. old.